

УДК: 159.922.4 (=161.2)

ДО ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Абрамова І.Г., к.філол.н., доцент

Запорізький національний університет

У статті розглядаються особливості етнопсихологічних типів характерів українців як носіїв національної ментальності. Автор подає систематизований виклад наукових концепцій і поглядів на проблеми психології народу найвідоміших етнопсихологів, етнографів, соціологів, істориків, письменників (В.Янева, О.Кульчицького, Б.Цимбалістого, Я.Яреми, І.Франка, І.Нечуя-Левицького, В.Храмової та ін.).

Ключові слова: ментальність, етнопсихологія, національний характер, психотип.

Абрамова И.Г. К ПРОБЛЕМЕ УКРАИНСКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ / Запорожский национальный университет, Украина

В статье рассматриваются особенности этнопсихологических типов характеров украинцев как носителей национальной ментальности. Автор подает систематизированное изложение научных концепций и взглядов на проблемы психологии народа известных этнопсихологов, этнографов, социологов, историков, писателей (В.Янева, О.Кульчицкого, Б.Цимбалыстого, Я.Яремы, И.Франко, И.Нечуя-Левицкого, В.Храмовой и др.).

Ключевые слова: ментальность, этнопсихология, национальный характер, психотип.

Abramova I.G. TO THE PROBLEM OF UKRAINIAN MENTALITY / Zaporizhzhya national university, Ukraine

In the article peculiarities of ethnic-psychological types of characters of Ukrainians as bearers of national mentality are analyzed. The author gives the systematic review of scientific conceptions and views on problems of psychology of a nation by famous ethnopsychologists, ethnographers, sociologists, historians and writers (V.Yaniv, O.Kulchits'ky, B.Tsimbalisty, J.Jarema, I.Franko, I.Nechuy-Levits'ky, V.Khramova and others).

Key words: mentality, ethnical psychology, national character, psychotype.

Останні десятиліття людського буття мають одну виразну тенденцію – посилення етнонаціональної активності в численних країнах світу. Ця хвиля не пригасає навіть в умовах інтенсивного насаджування політиками ідей міжнародної співдружності, єдиного європейського дому та глобалізації. Людські спільноти наполегливо ідентифікують власні, самодостатні й неповторні особливості духовної й матеріальної культури, роблячи акценти на її етнічній самобутності. Українознавчі наукові інституції в роки незалежності теж почали продуктивно вивчати проблему національної психології. Адже щоб будувати державу, яка б відповідала особливостям вдачі, треба знати можливості, іманентні якості – специфіку національної ментальності. Проблеми генетично споріднених соціумів вивчає етнопсихологія – наука про психічні особливості окремих народів. У розширеному науковому трактуванні вона визначається як “міждисциплінарна галузь знання, що вивчає етнічні особливості психіки людей, національний характер, закономірності формування і функції національної самосвідомості, етнічних стереотипів, механізми групової психології всередині етнічних спільнот, а також у стосунках між ними” [1,119].

“Батьками” етнопсихології вважаються німецькі вчені М.Лязарус та Г.Штайнталь, які з 1860 року заснували науковий часопис з проблем психології народів. Вони також вивчали специфіку вияву народного духу і дійшли висновку, що психологічна неповторність кожного етносу визначається психологічною подібністю індивідів, які належать до окремої нації. Особливості етнопсихологічної свідомості вчені досліджували шляхом порівняльного аналізу трьох компонентів окремих етнічних спільнот: міфології (вірувань), мови, а також моралі й культури.

Сучасні етнопсихологічні дослідження розгалужені в кількох напрямках. Це, зокрема, порівняльні дослідження світосприймальних настанов, етнічних особливостей психофізіології, вивчення етнічної свідомості й самосвідомості. Паралельно розвивається відносно новий напрямок, який можна назвати культурологічним. Предметом його аналізу є етнографічно-фольклористичні особливості народної культури, а також художня література. Однак у студіях українських етнопсихологів література, на жаль, ще не стала окремим суб'єктом наукових досліджень. Першу виразну спробу етнопсихологічного тлумачення літературних персонажів і персоналії письменників здійснив Д.Донцов у книгах “Націоналізм” (Львів, 1926) [2] та “Дві літератури нашої доби” (Львів, 1935) [3]. Він дещо спрощено і схематично за допомогою політично-публіцистичних аргументів доводив тезу “про наявність двох естетик, двох літератур і двох пород людей, двох ментальностей” [3,7] в українському письменстві, а також в реальному суспільному житті. Окремі аспекти “української психіки”, “елліністичності душі” нашого народу на літературному матеріалі вивчав Є.Маланюк [4]. Частково питаннями психоетнічних чинників у системі художнього характеротворення займалися історики літератури, які вивчали специфіку

етнографічно-побутової школи – художньо-стильової течії в українській літературі 50-60-х років XIX ст. (М.Бернштейн, Н.Калениченко, Р.Міщук та ін.). Якраз для цієї школи було “характерне прагнення докладно відтворювати побутові реалії життя укр[аїнського] селянства, усталені типи нац[іонального] характеру в дусі народнопоетич[ного] мислення” [5,171]. Якраз дослідження “реалій життя” на рівні тематики, а характерів – на рівні соціального типуажу було для істориків літератури самодостатньою науковою проблемою. Послідовне “непомічання” самотутніх етнічних рис різних народів у багатонаціональній державі офіційною ідеологією й наукою, своєрідно компенсувалося в численних зразках народного гумору (анекдоти про вірменське радіо, хитрого хахла, примітивного “руського”, тугодумного молдаванина і тд.

У європейській філософсько-естетичній думці вперше запропонував виділяти етнічні, расові чинники художніх характерів як окрему естетичну категорію Гегель. Він звернув увагу на змістову й світоглядну самотутність поезії різних народів і зробив висновок, що такою її робить національна психосвідомість автора, тобто письменника. Дослідникові літератури, вважав Гегель, треба враховувати й таку закономірність художніх образів, як “їх національну і часову самотутність, не упускаючи з виду і суб’єктивну творчу індивідуальність” [6, 361].

Подібного погляду дотримувався Іван Франко, стверджуючи, що національну самотутність кожної літератури творять “її питомий національний характер, її оригінальні прикмети, основні особливості її народного гумору і народного пафосу, властивість її вислову, літературного стилю, поетичної техніки [...]. Тільки той писатель може нині мати якесь значення, хто має і вміє цілій освіченій людськості сказати якесь своє слово в тих питаннях, що ворущать її душою, та заразом сказати те слово в такій формі, яка б найбільше відповідала його національній вдачі” [7, XXXI, 34].

Термін “менталітет” (“mentalite”) увели в науковий обіг французькі історики Л.Флевр та М.Блок, назвавши ним колективну психологію суспільства періоду цивілізації. Однак вважається, що це ключове поняття науки про типологію психічних особливостей народів неможливо точно перекласти іншими мовами, оскільки, наприклад, у романо-германських мовах воно має різні значення.

Немає адекватного розуміння цього поняття і серед українських науковців. Філософ Вікторія Храмова в збірнику оригінальних досліджень специфіки світовідчуття нашого народу “Українська душа” пропонує дефініцію: “Ментальність – це спільне “психологічне оснащення” представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення. Воно й визначає, врешті-решт, поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб’єктивний “зріз” суспільної динаміки органічно включається до об’єктивного історичного процесу” [8,4].

У 20-х роках XX століття визначний український соціолог В.Старосольський увів поняття “етнічна самосвідомість” (“Теорія нації”, 1922). Коротку історію вироблення термінологічних понять нагадає І.Грабовська: “Певним аналогом поняття “ментальність” в українській традиції, що досить давно вже склалась у діаспорних історико-філософських школах, є поняття національної вдачі, або “вдачі народу”. До такого розширеного трактування терміну “менталітет” сьогодні схиляються чимало українських дослідників. “Національна вдача”, або “вдача народу”, як її визначив професор Українського інституту громадознавства в Празі Н.Я.Григорієв у спеціальному виданні “Українська національна вдача”, – це те спільне, “що є у всіх, що їх об’єднує в один людський тип, а у відношенні до других народів, до всього людства – є тим, чим народи відрізняються один від другого” [9,59].

Першою науковою працею про особливості етнопсихології українців була відома розвідка М.Костомарова “Две русские народности” (1861). Дослідження цієї проблеми, правда, на межі етнографії та етнопсихології, продовжили І.Нечуй-Левицький (“Світогляд українського народу”, 1876), Т.Рильський (“К изучению украинского народного мировоззрения”, 1888; 1890; 1905) та Г.Булашев (“Космологические воззрения украинского народа”, 1908). Пізніше над вивченням цієї складної проблеми працювали Д.Донцов [2-3], О.Кульчицький [10], Ю.Липа [11], Б.Цимбалістий [12], М.Шлемкевич [13], В.Щербаківський [14], Я.Ярема [15] та інші. Бібліографію “літератури про українську душу” уклав В.Дорошенко [16].

Ґрунтовне дослідження В.Янева “Нариси до історії української етнопсихології” [17] містить систематизований виклад наукових концепцій і поглядів на проблеми психології народу найвідоміших етнопсихологів, етнографів, соціологів, педагогів, істориків (Г.Вашенко, Д.Донцов, М.Костомаров, О.Кульчицький, Ю.Липа, В.Липинський, І.Мірчук, І.Нечуй-Левицький, Б.Цимбалістий, М.Шлемкевич, В.Щербаківський, Я.Ярема) та власної концепції збірного характеру національної душі українців.

Викладаючи коротку історію становлення й розвитку української етнопсихології, концептуально започаткованої М.Костомаровим (“Две русские народности”), В.Янів, однак, виокремлює лише чотирьох “чистих” етнопсихологів (О.Кульчицький, Б.Цимбалістий, В.Янів, Я.Ярема), які займалися питаннями української духовності емпірично й теоретично, за фаховою методологією. Вчений слушно обґрунтовує свою позицію аргументами: М.Костомаров підходив до етнопсихологічної проблематики як історик та етнограф, І.Мірчук та Д.Чижевський – як філософи, Д.Донцов – як публіцист і політолог і т.д.

“Перший практичний психолог, який підійшов до теми з цілим апаратом модерної проблематики” [17,45] – Яким Ярема. Він розділив предмет дослідження на теоретичний, культурософський та історичний аспекти”. Науковий ключ до розуміння сутності етнопсихологічної ідентифікації українського народного характеру дослідник бере у К.Г.Юнга, застосовуючи його принципи поділу типів на екстравертні та інтровертні. Українська вдача, доводить вчений, має явно виражений інтровертний тип психічної поведінки. Для української духовності характерними є чотири типи національної вдачі, які на прикладі індуктивно узагальнених рис, за Я.Яремою, адекватно представляють І.Вишенський, М.Гоголь, Г.Сковорода, Т.Шевченко. Люди, які відповідають окремим типам, вдало знайдені вченим як добрий ілюстративний матеріал, оскільки є вихідцями з різних етнографічних і географічних територій (Галичина, Полтавщина, Київщина), походять з різних соціальних верств (міщанин - монах, козак, поміщик, кріпак), жили в різний час (XVI - XIX ст.). Те спільне, що вдається виокремити й вивчити, аналізуючи індивідуальну вдачу таких різних людей (типів), є істотним фактором для узагальнення поняття “національна психіка”.

Інтровертність людини українського етнічного типу проявляється у негативному сприйманні зовнішнього світу. “Шляхом ізоляції намагаємося як-небудь позбутися невиносимої дійсності. Ми утікаємо від неї на самоту, чи то у світ власний – внутрішній або її не зауважуємо, або її ідеалізуємо. У всіх тих випадках займаємо супроти неї пасивну поставу” [18,59]. З цього психологічного фактора випливають відомі риси національної вдачі: ізоляціонізм, пасивність, споглядальність, емоційність, егоцентризм, ідеалізація життя (у фольклорі). Більшість цих рис яскраво демонструють характери й життєві біографії І.Вишенського, Г.Сковороди, М.Гоголя – типових ізоляціоністів, яких “світ ловив”, однак вони від нього ховалися в монастир (І.Вишенський), на лоно природи (Г.Сковорода), за кордон (М.Гоголь).

Після Я.Яреми фахово етнопсихологічними студіями займався О.Кульчицький. Ґрунтовно володіючи новітньою психологічною літературою й методикою вчений виділив шість чинників, які вирішально впливали на формування душі народу: расові, геопсихічні, історичні, соціопсихічні, культуроморфічні, доглибиннопсихологічні. Переважання у збірному характері українців динарської та остійської расових характеристик (використовуємо термінологію О.Кульчицького) проявляється в домінуванні почуттів, які подавляють розум і волю. Замкненість у собі, на своїх психологічних комплексах веде до відстороненості від світу, підтвердженням є поширена приказка: “Моя хата з краю”.

Проникливо, ґрунтовно і, як правило, переконливо, О.Кульчицький аналізує усі шість означених чинників. Внаслідок несприятливих історичних умов життя народу українці кілька століть не могли сформувати “третього стану” (поряд із селянством і нечисленним міщанством-інтелігенцією) – шляхти, тобто еліти, тому довго були переважно селянським етносом. Ця обставина не дала змоги сформувати в носіїв народної психології рис, характерних для великих соціальних спільнот. Життя селянина формувало глибокий індивідуалізм, який часто переходив у різні форми егоїзму (яскраві приклади такого переходу демонструють персонажі повістей І.Нечуя-Левицького “Дві московки” й “Кайдашева сім’я”). Водночас обставини селянського життя зумовлювали витворення в характерах людей споглядальної, а не активно-дієвої моделі соціальної поведінки. Знову ж спроектуємо це спостереження на творчість І.Нечуя-Левицького й побачимо, що його персонажі діють у надто обмеженому географічному просторі, часто лише у рідному селі чи хаті та на її околицях. Цю особливість української ментальності також виділив П.Грабовський у статті “Дещо до свідомості громадської”: “Історико-економічні обставини не могли лишитися без відповідного впливу і на психічний, духовний стан українця: вони зробили з нього палкого окромишника (індивідуаліста), стійкого прихильника власної хати, власного господарства, власної риллі; це останнє, звичайно, мало і свої хиби і свої добрі прикмети” [19,67].

У підсумку О.Кульчицький погоджується з філософом П.Юркевичем, що визначальною рисою української вдачі є її емоційно-почуттєвий характер або кордоцентричність.

У своїх дослідженнях чинників, які формують народну психіку, психолог Б.Цимбалістий виділяє духовний клімат української родини і психологічний феномен жінки-матері в житті українців як головні культурно-антропологічні фактори. Вчений стверджує, що українська сім’я успадкувала чимало рис матриархальної родини. Материнське родинне виховання, у якому майже не бере участі батько як чоловічий чинник, виробляє в дітей жіночі ідеали, норми поведінки й моралі.

Визнаючи, що проблема національної вдачі є складною і неоднозначною для наукового дослідження, Б.Цимбалістий підходить до її розв’язання логічно й закономірно: на початку він пропонує дефініцію поняття “національний характер”: “Після всього можна окреслити національний характер як своєрідну персоналіфікацію культури даної національної спільноти. Він сам є продуктом даної культури й одночасно носієм її. Він допомагає продовжувати її і передавати з покоління в покоління в незміненому або малозміненому вигляді” [12,82]. Просте й зрозуміле окреслення цього поняття вчений-психолог пояснює аналізом системи родинного виховання в українців, порівнює його специфіку з народною педагогікою інших етносів, стверджуючи, що українська структура сімейного виховання з матір’ю в центрі не

характерна для європейців. Українські норми родинного виховання є консервативною культурно-історичною традицією народу.

Дослідник Володимир Янів об'єктом вивчення проблеми обрав аналіз літературних творів, найперше, зрозуміло, – характери персонажів. Проаналізувавши, наприклад, поетичну творчість Т.Шевченка, вчений робить такі узагальнення: “Українець – це інтровертна людина, з сильним відчуттям свого “Я” і бажанням самовияву назовні, яке прямування вирішує про приналежність українського народу до індивідуалістичного культурного циклу. Заглиблений у собі і маючи відчуття гідності, він прямує до повалення всяких обмежень особистої свободи, в тому числі до нівеляції соціальних перегород. Неохота коритися волі іншого йде так далеко, що комплементарне прямування до самовияву – нахил підпорядковуватися – в українця з природи слабо розвинений. Ця остання властивість характеру ще більше поглибилася у результаті століть неволі, коли творчий спротив набирав прикмет чесноти” [17,88].

Деталізуючи духовно-психологічний портрет українця на основі аналізу художньої літератури, найперше лірики й поем Т.Шевченка, В.Янів виділяє інші присутні риси. Наприклад, пасивність (“знеохоту”) українців у соціальному житті він пояснює відсутністю зовнішніх успіхів, часто через незалежні від них обставини. Така пасивність веде до своєрідної втечі від дійсності у формі мрійливості, споглядальності, “ілюзійнізму”. У поезії Т.Шевченка це виявляється в картинності описів як художньому прийомі.

Специфіка інтровертизму української вдачі, на думку В.Янева, у тому, що він не є зануренням у себе, а тільки спрямований на себе. Такий почуттєвий інтровертизм потребує контакту з іншими людьми. Самотності українець не переносить. До шукання контакту стимулює прагнення самовияву, який мусить спрямовуватися на зовнішній об'єкт. Тому українець шукає соціального резонансу, потреби вислову. Бажання естетичного вислову виробило в українців пієтет до слова й музики, відому пісенність душі народу.

Окремо досліджував В.Янів етнічні особливості суспільного життя (розвідка “Соціальні інстинкти українців”). Його цікавили лише ті соціальні інстинкти, які відрізняють один народ від іншого і визначають його культурну самобутність. Для соціального життя, стверджує вчений, характерними є два типи взаємин особистості й колективу: а) співжиття на принципах збереження самостійності й толерування індивідуальності кожного члена колективу; б) нівеляція в спільноті і втрата індивідуальності. Індивідуалістична засада творення й існування колективів характерна для Європи, колективістична – для Азії й Росії. Вчений констатує, що наука одноставно зараховує українців до європейського культурного циклу.

Впродовж української історії, починаючи з княжої доби, українці послідовно демонстрували в соціальній поведінці брак інстинкту підпорядкування, тобто дисциплінарного обов'язку, невизнання влади й авторитету інших. Ці риси національної вдачі трагічно проявлялися в княжих міжусобицях, козацьких чорних радах, отаманщині. Різновид “сімейної отаманщини” з впертою наполегливістю демонструють, наприклад, персонажі “Кайдашевої сім'ї”. Проте завжди авторитетними для українців були ідеї: пошанування авторитету розвинулося у формі пошанування ідеї (оборона православ'я, козацьких вольностей, ідея самостійництва).

Посутньою рисою народного характеру В.Янів вважає глибоко закорінену пошану до традицій. Якраз завдяки живому й органічному відчуттю традиції український народ не перетворився на етнографічну масу впродовж лихоліть історії. Великою духовною традицією, однією з доміант народного світогляду, є релігійність українців. У порівнянні з релігійністю інших народів, зауважував М.Костомаров, вона має принципову відмінність в українців і росіян. У студії “Две русские народности” вчений переконливо показував не зовнішні, а внутрішні етнопсихологічні відмінності.

Українець у релігійному житті сповідує моральні почуття, шукає внутрішньої розмови з Богом, намагається увійти в глибину віри, збагнути її суть. Зовнішня побожність, формалізм обрядів, філософствування на тему віри йому не властиві.

Типовим представником інтровертизму, тобто ідеальним наочним прикладом органічного етноукраїнця вчені, зокрема В.Янів, І.Мірчук і Я.Ярема, вважали Г.Сковороду. “В ньому відбивається в найголовніших рисах і сам український народ, бо й він, як Сковорода, на зверх злидар, без жадоби до земних дібр, прив'язаний у своїй покорі до життєвих злиднів та своєї ролі нищого у театрі життя без вищих у своєму серці претенсій мати силу й значення у світі, відданий більше внутрішнім переживанням, ніж діяльності назовні, з думкою, спрямованою на ідеал моральної краси й щастя у світі вічності; естет і співак у своїх терпіннях, і при цьому строгий суддя, непримиренний ворог і вічний революціонер проти сил тієї поганої й лихої зовнішньої дійсності. Таким Сковородою був український народ довгі віки”, – узагальнював І.Мірчук [20,44].

Більш сучасне узагальнення питомих складників українського характеру зробила В.Храмова. Дослідниця констатує, що етнопсихологи “одноставно підтверджують емоційно-почуттєвий характер українців, кордоцентричність” [8,32], яка притамовує раціонально-вольові якості. Українська психіка має

переважно споглядально-рефлексивну спрямованість. Широко відомий індивідуалізм українців докорінно відрізняється від колективістської психології росіян і це зумовлено тим, що соціальні структури (спільноти, громади, гурти) українці формують за емоційно-почуттєвими, ідейними принципами, а не принципами єдиної мети й підпорядкованості, як у росіян. Дослідниця виділяє також специфічну особливість побудови сім'ї – “матріархальний стиль родинного життя”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Основи практичної психології. Підручник для студ. вищих закладів освіти. – К.:Либідь, 1999. – 536 с.
2. Донцов Д. Націоналізм / Дмитро Донцов. – Львів, 1926. – 255 с.
3. Донцов Д. Дві літератури нашої доби / Дмитро Донцов. – Львів, 1935. – 243 с.
4. Маланюк Є. Книга спостережень / Євген Маланюк. – К.: Атіка, 1995. – 142 с.
5. Міщук Р. Етнографічно-побутова школа / Р.Міщук // Українська літературна енциклопедія. – К.: Українська Радянська Енциклопедія, 1990. – 608 с.
6. Гегель Г. - В. - Ф. – Естетика: у 4 т. Т. 3. – М.: Искусство, 1971. – 312 с.
7. Франко І. Повне зібр. творів: у 50 т. Т. XXXI. – К.: Наукова думка, 1976-1986. – 356 с.
8. Храмова В. До проблеми української ментальності / В.Храмова // Українська душа. – К.: МП “Фенікс”, 1992. – С. 3-35.
9. Грабовська І. Проблеми засад дослідження українського менталітету та національного характеру / І.Грабовська // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 58-70.
10. Кульчицький О. Світовідчуження українця / О. Кульчицький // Українська душа. – К.: МП “Фенікс” 1992. – 128 с.
11. Липа Ю. Призначення України / Юрій Липа. – Нью-Йорк – Говерля, 1953. – 308 с.
12. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалістий // Українська душа. – К.: МП “Фенікс”, 1992. – С. 66-96.
13. Шлемкевич М. Загублена українська людина / Микола Шлемкевич. – К.: МП “Фенікс”, 1992. – 168 с.
14. Щербаківський В. Формація української нації: Нарис праісторії України / Вадим Щербаківський. – Прага, 1941. – 147 с.
15. Ярема Я. Український характер / Я.Ярема // Літературний Львів. – 1993. – Число 7. – С. 3.
16. Дорошенко В. Короткий бібліографічний огляд / В.Дорошенко // Українська душа. – К.: МП “Фенікс”, 1992. – С. 113-119.
17. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Володимир Янів. – Мюнхен: УВУ, 1993. – 218 с.
18. Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах / Я.Ярема // Перший український педагогічний конгрес 1935 р. – Львів, Рідна школа, 1938. – С. 16-88.
19. Грабовський П. Вибрані твори в двох томах. Т. 2. – К.: Дніпро, 1985. – 343 с.
20. Мірчук І. Українська духовність в її культурно-духовних виявах / І.Мірчук // Перший український педагогічний конгрес. – Львів, Рідна школа, 1938. – С. 16-88.